

**ӨЗБЕК ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТАРИЙХЫЙ РОМАНЛАРЫНДА
ШАЙЫРЛАРДЫҢ ОБРАЗЛАРЫ ДӨРЕТИЛИҰИ МӘСЕЛЕЛЕРИ
ХАҚҚЫНДА
(Б.Исмайлловтың хәм А.Каримовтың изертлеўлери тийкарында)**

Утемуратова Х.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307148>

Илимпазлар Бабаш Исмайллов хәм Артық Каримов қарақалпақ әдебиятының мәселелери менен, әсиресе классикалық поэзия менен шуғылланды. Олар Жийен Аманлық улының, Күнхожа Ибрайым улының хәм Өтеш Алшынбай улының өмирлери хәм дөретиўшилиги бойынша арнаўлы изертлеўлер алып барды, олардың шығармаларының жыйналыўы, баспадан шығарылыўы ушын жанкүйерлик пенен жумыслар алып барды [1, 254]. Алым Б.Исмайлловтың «Күнхожаның өмири хәм дөретиўшилиги» атлы монографиясы жәрияланды. Ол қарақалпақ әдебиаттаныў илиминиң раўажланыўы мәселелери бойынша да бир қатар мақалаларын жарыққа шығарды. «Қарақалпақ әдебиятының мәселелери» атлы «Қарақалпақстан» баспасынан 1975-жылы шыққан топламда оның әдебий сынның жағдайы бойынша илимий мийнети жәрияланды. Оның көркем шығармалары, аўдармалары, әсиресе тымсаллары халқымызға кеңнен мәлим. Изертлеўши А.Каримовтың «Жийен Аманлық улының өмири хәм дөретиўшилиги» және «Өтеш Алшынбай улының өмири хәм дөретиўшилиги» бойынша монографиялары баспадан жарық көрди. «Қарақалпақ әдебиятының тарийхы» («История каракалпакской литературы») атлы мийнетте оның жазған илимий изертлеў жумыслары жәмленди [2, 384]. «Легендалар хәм рәўиятлар», «Жазба әдебий естеликлер», «Қорқыт ата китабы», «Махмуд Қашғарийдиң «Девону – луғатит түрк» шығармасы» хәм «Он сегизинши әсирдеги қарақалпақ әдебияты» атлы бөлимлерди алым А.Каримов жазғанлығы белгиленеди [2, 384]. Усы китаптың «Күнхожа Ибрайым улы» атлы бапын А.Каримов хәм илимпаз Б.Исмайллов пенен бирге жазғанлығы көрсетилген. Илимпаз А.Каримов Жийен жыраўдың хәм Өтеш шайырдың өмирине тийисли мағлыўматларды жыйнады, қосықларының, толғаўларының хәм поэмаларының дөретилиў тарийхына байланыслы дереклер береди, көркем сөз шеберлериниң дөретпелерин таллайды. Б.Исмайллов Күнхожаның өмирине дерек мағлыўматларды жыйнады. Алымлардың илимий изертлеў жумыслары тарийхый романның дөретиўшилери тәрәпинен хўжетли дереклер сыпатында пайдаланылды. Тарийхый романларда прототиплер

тийкарында образлар дөретиледи, қәлем ийелери өзи сүүретлемекши болған заманның тарийхый шынлығын хужжетли дереклерден излейди. Бундай тарийхый хужжетли дереклер сыпатында шайырлардың өзлериниң әдебий мийрасы, қосықлары, толғаўлары, поэмалары, олар ҳаққында әдебиятшы алымлардың илимий мийнетлери, мақалалары, китаплары, монографиялары, халық аңыз – әңгимелери, тарийхшы илимпазлардың изертлеў жумыслары, архивлик хужжетлер ҳ.т.б. болыўы мүмкин. Хужжетли дереклер ретинде тарийхый туўындыға қахарманлар хәм персонажлар етип таңланған адамлардың жазған хатлары, күнделиклери, олар ҳаққында заманласларының еске алыўлары да пайдаланылады. Буны жер жүзилик әдебиятта тарийхый шығармалар жазыў тәжирийбесинен көриў мүмкин. Көркем сөз зергерлери Айбектиң «Наўайы», Музаффар Мырзаның «Шам хәм семсер» («Наўайы хәм Байқара») тарийхый темада жазылған романларында уллы шайыр Әлийшер Наўайының образлары көркем жасалған еди. Музаффар Мырза Наўайының жаслық жылларын сөз етеди, оның Самарқандта жасаған дәўирин сүүретлейди, қыйыншылықларға сабыр – шыдам менен төтепки берген көркем сөз зергериниң келбетин жасайды. К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында, А.Садықовтың «Бостансыз бүлбил» хәм Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес. Лепес бай» және К.Каримовтың «Бердақ» атлы тарийхый темада жазылған романларында Жийен жыраў хәм Өтеш шайырдың образлары жаралды [3;212:3:348;3:320:]. Өзбек тарийхый прозасында Айбектиң «Наўайы», П.Қәдировтың «Жулдызлы түнлер» хәм Музаффар Мырзаның «Шам хәм семсер» («Наўайы хәм Байқара») атлы романларында шайыр образын жасаў тәжирийбелеринен қарақалпақ жазыўшылары да дөретиўшилиқ пенен пайдаланды [3;381]. Әлийшер Наўайының образын жазыўшылар Айбек хәм Музаффар Мырзалар шебер дөретти. Уллы көркем сөз зергери Наўайының мийраслары бүгинги күнде де терең үйренилип атыр. Музаффар Мырза «Шам хәм семсер» («Наўайы хәм Байқара») атлы романында Әлийшер Наўайының Самарқандда өткерген жыллары, жаслық дәўири сәўлеленеди, шайырдың жаслық жыллары келтириледи, қыйыншылықларға сабырлылық көрсетиўи, оның устазы Хасан Ардашердиң образы көркем дөретилди [4, 381]. Музаффар Мырзаның шайыр өмирине тийисли мағлыўматларды кунт пенен үйренгенлиги мәлим. Қарақалпақ тарийхый прозасында да қәлемкешлер өзбек жазыўшыларының изленислеринен, утысларынан хәм табысларынан пайдаланып, Жийен жыраў хәм Өтеш шайырлардың образларын жаратты. Көркем сөз шебери К.Мәмбетов «Посқан ел» эпопеясында Өтеш шайырдың қосығынан эпиграф таңлайды. «Түркстан» романында Жийенниң толғаўынан эпиграф бериледи,

әкеси Аманлық улын бас қахарман етип таңлайды, оның ядқа алыулары, еске түсирулері хәм көз алдына келтирулері арқалы романның сюжетин курады. Жийен әкеси менен бирге кәруанда жүриске қатнасады. Оның урысларды жек көриуі, саз әсбапларына ықласы, жыраушылық өнерге қызығыуы көрсетиледи. Аманлық пенен өз-ара диалогларында Жийен образының өзгешеликлері бериледи. Ол басып алыушылық урысларды қаралайды. А.Каримов та өз мийнетлеринде жырау мийрасының усы тәрәпине дыққат аударады. Урыс хәм парахатшылық темасы мұдамы шығармаларда жаңғырып турады. Оқушылар да Жийен образында оның ел басқарушылар жөнинде айтқан гәплері, әкеси менен сырласуына қызығады. Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес. Лепес бай» романында Жийен жыраудың толғауынан эпиграф таңланады, прологта Қабақлы ата менен Жийен образлары жасалады. Ол Жийеннің иләхий талантқа ийе екенлигин көрсетеди. Жазушы А.Садықовтың «Бостансыз бүлбил» тарийхый романында Бердақ бас қахарман етип алынады. Өтеш оның дайысы етип сүүретленеди. Оның Бердақ пенен хәзиллесуі, көркем қыялдан дөретилген персонаж Жарақпан менен дәлкеклесуі сыяқлы эпизодлар жаратылады. Күнхожа шайырдың устазлық етиуі сәулеленеди. Әжинияз шайыр да персонажлардың бири ретинде қатнасады. Бул көркем сөз шеберлеринің барлығы да прототиплер негизинде образларды жасағанда, илимпазлар Б.Исмаилов пенен А.Каримовтың илимий мийнетлерин, монографияларын пайдаланғаны сөзсиз. К.Каримовтың «Бердақ» атлы тарийхый романының жазылуы уақты сыпатында 2022-2023 – жыллар көрсетиледи [5,320]. Бул шығармада Күнхожа, Әжинияз хәм Өтеш шайырлар Бердақ пенен бирге қахарманлар сыпатында қатнасады. Олардың хәр қайсысының образларын дөретиуге көркем сөз устасы күш салады. Бердақтың «Өгизим», «Бүлбил», «Теңиз балығын бермеди» х.т.б. қосықларының хәм «Айдос баба», «Шежире» атлы көлемли дөретпелеринің жазылуы тарийхы тууралы қызықлы эпизодлар жаратылады. Айбектиң «Науайы», П.Қәдировтың «Жулдызлы түнлер», Музаффар Мырзаның «Шам хәм семсер» («Науайы хәм Байқара») романларынан көркем сөз шебери дөретиушилик пенен тәжирийбе өзлестиргенлиги мәлим болады, романның образларында, характерлер жаратыуда, сюжет және композицияны курууда бул айқын сезиледи. Әсиресе, уллы Әлийшер Науайы образы қарақалпақ прозаиклерин де шайыр образын дөретиу мәселесине рууһландырды. Бердақтың устазы сыпатында Күнхожаның образы жаратылады. Әжинияз бенен Бердақтың Шымбай базарында ушырасуы эпизоды бериледи. Өтеш пенен Бердақтың айтысы сүүретленеди. Алымлар өз илимий мийнетлеринде жырау хәм шайырлар

шығармаларын хәр тәрәплеме таллауға тартады. Жийен жыраў Аманлык улының «Посқан ел» хәм «Уллы таў» толғаўларының дөрелиўи туўралы сөз етеди. Жыраў толғаўларының көркемлик өзгешелиги мәселесине, бағдардарына, нызамлылықларына итибар қаратады. Өтеш шайырдың сатиралық шығармалары, оның қосықларының дөретилиўи хаққында пикир көрсетеди.

Жуўмақлап айтқанда, илимпазлар Б.Исмайлов хәм А.Каримовтың илимий мийраслары оғада баҳалы. Бул мийрасларды үйрениў бүгинги күн ушын әҳмийетли.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Исмайлов Б. Күнхожаның өмири хәм творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Каримов А. Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Каримов А. Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1982.
2. История каракалпакской литературы. – Ташкент: ФАН, 1994.
3. З.Мәмбетов К. Посқан ел. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. –Б. 564. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – Б.212. Садықов А. Бостансыз бүлбил. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. –Б.320. Мәтмуратов Қ. Тербенбес. Лепес бай. – Нөкис: Билим, 2004. –Б. 348.
4. Ойбек. Наўайы. – Тошкент: Уздавнашр, 1948. Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти,1989. –Б.448. Музаффар Мирзо. Шам ва шамшир (Навои ва Бойқаро). – Тошкент: Знак, 2019. –Б.381.
5. Каримов К. Бердақ. – Ташкент: Адабиёт, 2025. – Б.320.